

IRODALOMESZTETIKA ÉS IRODALOMTUDOMÁNY

(Kísérlet és meditáció alapfogalmak tisztázására)

POSZLER GYÖRGY

Az egyes tudományágak vagy filozófiai diszciplínák leglényegesebb fogalmainak viszonylag pontos meghatározása és egyértelmű használata, a vizsgálódás határainak, érvényességi körének kijelölése, a más területekkel való érintkezési felületek vagy ütközőpontok körülírása tudományos létkérdés. A definiálás, a következetes alkalmazás és a keretek megvonása nem megmerevedés. Egy tudományág belső, relatíve öntörvényű fejlődése is ismételten a fogalmak újrafogalmazására és a határok módosítására kényszerít. Ahogy az más kutatási területekkel vagy módszerekkel való kölcsönhatás következtében is szükségessé válhat. Így van az irodalomtudomány esetében is. Egyik oldalról a nyelvtudomány XX. századi fejlődése, a nyelvi és stilisztikai ihletettséggel forradalmasodó poétikai-elméleti gondolkodás, az elemzésnek egészen a kvantitatív mérésig terjedő egzaktága, másik oldalról pedig a filozófiai-esztétikai nézőpont fokozottabb érvényesülési szándéka adja fel a leckét. (Legalábbis feltétlenül időszerű az utóbbi igény megfogalmazása.) Emellett egy jelenség meghatározását a közelítés szempontja és metodikája is módosíthatja. A másfajta igény és a különböző összefüggésrendszer eltérő definíciót eredményezhet. Elképzelhető és a kutatásban gyakorlatilag is alkalmazható például az irodalom mibenlétének egy az irodalom és a valóság viszonyának leglényegesebb jegyeire, az irodalmi tükrözés más művészeti ágazatoktól eltérő vonásaira, az irodalom által ábrázolható emberi világ sajátosságaira, az idő és tér az irodalmi műben megnyilvánuló dimenzióira és más formanyelvi specialitásokra koncentrált ágazati esztétikai, az írott vagy élőszóban terjedő művek összességében a szöveg művészi és nem művészi volta, a nyelvi alakulat művészetté szerveződése szerint és a vizsgálódási szempontok történeti alakulásán belül differenciáló irodalomelméleti-történeti és az alkotók és befogadók kapcsolatára építő irodalomszociológiai meghatározása. Az olykori újrafogalmazás igényének és a többfajta definíció létjogosultságának elismerése mellett azonban bármely rendszerezésen vagy szintéziskísérleten belül az egyértelmű fogalomhasználat és elhatárolás elengedhetetlen követelmény.

Az irodalmi mű (vagy minden más műalkotás) vizsgálata három síkon történhet. Háromfajta következtetésrendszer levonására adhat alkalmat. A szaktudományi, adott esetben irodalomelméleti vizsgálódás a műalkotást egyedi organizmusként elemzi, és tartalmi-formai struktúrájának minőségéből szövegelemző és történeti módszerrel vagy a kettő kombinációjával, többnyire induktív alapon magára a műre, a művek rokonítható körére, egy műfajra vagy műnemre, esetleg az irodalmi művek összességére nézve ragadhatja meg az irodalom belső formatörvényeinek egy bizonyos körét. Az ágazati esztétikai, irodalomesztétikai analízis az adott irodalmi műben vagy a művek egy csoport-

jában a művészet általános törvényeinek különös irodalmi megjelenési formáit, az esztétikai kategóriák irodalmi variánsait kutatja. Ezáltal az irodalmi ábrázolás legfőbb törvényeinek, az egyes műnemek alapvető jellegzetességeinek a más művészeti ágazatokkal vagy más műnemekkel való párhuzamba állítása alapján, a deduktív kiindulópontot induktívval ötvöző megközelítésére tör. Az általános esztétikai vizsgálódás pedig az egyes irodalmi műben is a minden művészetre jellemző, közös vonásokat kutatja. Az esztétikai kategóriáknak, a valóság és a műalkotás viszonyának, az érzéki megjelenítés minőségének, a művészi megismerés és ábrázolás folyamatának, az objektum és a szubjektum közötti viszonylatrendszer alakulásának a törvényszerűségeire ügyel. Így következtetéseiben is a művészet általános, nem az egyes művészeti ágazat különös és az adott műalkotás egyedi sajátosságainak a definiálását cálozza.

A vizsgálódás három síkja — ha vegytiszta formában ritkán is jelentkezik — az absztrakció különböző szintjeinek lehetőségét jelöli. Éppen ezért a tudomány elméleti rendszerezésében, a fogalmak hierarchiájának kialakításában világosan elhatárolandó egymástól. A művészeti jelenségek gyümölcsöző vizsgálatát csak a különböző szintek elhatárolása, az érvényességi kör, a módszerek és a fogalomkészlet definiálása eredményezheti. Ez lehetővé teszi a három sík, három fogalomkészlet és három módszertan egymásra épülő szisztémájának megkonstruálását. A síkok összekeveredése, a határok bizonytalanná válása terminológiai következetlenséget szülhet, és a különböző szintű és érvényességi körű általánosítások egymás mellé állításával a műalkotás rétegeinek feltárását és megértését is megnehezíti.

A középső sík, a filozófiai esztétika ágazati része, az ágazati esztétikai vizsgálódás mibenléte és terepuma különösképpen problematikus. Az effajta vizsgálódás létjogosultsága is bizonyításra szorul. Az általános esztétikai gondolkodás ugyan feltételezi e sajátos diszciplínát. Problémakörét és határait is többé-kevésbé kijelöli. A szaktudomány azonban egyes kérdéseit a maga körébe vonva, azokat saját módszerével és fogalomkészletével vizsgálja. A problémák más részét figyelmen kívül hagyja. Ezért szükséges a filozófiai esztétika és a szaktudomány metszéspontján elhelyezkedő irodalomesztétika létét, vizsgálódási köre és módszere kialakításának igényét bizonyítani. Ezt a bizonyítási eljárást az általános esztétika és az irodalomtudomány szempontjából is megalapozni.¹

AZ ESZTÉTIKÁTÓL AZ IRODALOMTUDOMÁNYIG

Az esztétika történetének klasszikusai az egyes művészeti ágazatok sajátosságainak filozófiai szintű elemzését, az ágazati esztétikai gondolkodást mindig is az esztétika részeként kezelték. A vizsgálódások differenciálódásával párhuzamosan az ágazati esztétikai és speciálisan irodalomesztétikai kérdések körét is egyre inkább elhatárolták, és a módszereket is körvonalazták. (Még akkor is, ha ez a törekvés elméletileg és módszertanilag körülhatároltan, „vegytiszta” módon — mint ahogy ezt később még érintjük — csak Hegelnél jelentkezik.)

¹ Az alábbi összegezés korántsem a kérdés akárcsak viszonylagos teljességre is törekvő történeti áttekintése, hanem csupán néhány jellegzetes tendencia összefoglalása.

dimenzióon belül és azzal együtt megvalósuló térbeliség, és az akusztikum érzéki síkja mellett érvényesülő vizualitás problémája világosan körvonalazódik. Ezzel pedig nemcsak az irodalomesztétika tárgya határolódik el egyre jobban, hanem módszere, a más művészeti ágak sajátosságaival való összevetés metodikája is kezd kikristályosodni.⁴

Az irodalomesztétika módszertana, tárgyköre, az irodalomtudományhoz való viszonya és egy irodalomesztétikai gondolatmenet felépítésének a lehetősége teljesebben rendszerezve Hegel szintézisében körvonalazódik. Hegel az egyes művészetek rendszerében az ágazatok helyét alapvetően történeti szempont, a művészeteknek az eszme megjelenítésének fokozataiban dokumentálódó fejlődését követve, és ennek alárendelten az érdekelt érzéki szféra és a felhasznált konkrét anyag minősége által determinált ábrázolási lehetőségek szerint határozza meg. A rendszer megkomponálásában, az építészettől az irodalomig terjedő skálán a legjellemzőbb jegyeket az egymással való állandó összevetés alapján vázolja fel. Közben hivatkozva az egyes művészetekkel fogalakozó tudományok által felhalmozott hatalmas, speciális ismeretanyagra, vizsgálódási körét, azaz az ágazati esztétika illetékességi szféráját is körülírja: „... célunkon belül egyáltalán nem is az a fontos — állapítja meg az irodalomesztétikára is érvényesen —, hogy művészeti ismereteket tanítsunk s tudós történeti adatokkal hozakodjunk elő, hanem csupán az, hogy filozófiailag megismerjük a dolog lényeges, általános szempontjait, és vonatkozásukat a szépnek eszméjére, amint az megvalósul a művészet érzéki közegében. S ebben a célban végül is nem zavarhat bennünket a művészi alakulatoknak előbb jelzett sokoldalúsága, mert e sokféleség ellenére itt is magának a dolognak fogalomszerű lényege a vezető szempont. . . Ezeknek az oldalaknak a felfogása és filozófiai kifejtése az a feladat, amelyet a filozófiának teljesítenie kell.”⁵

Az irodalom filozófiailag leglényegesebb oldalait, ágazati esztétikai jellegzetességeit, a szépségnek — azaz a legfontosabb esztétikai kategóriának — az irodalomban való jelentkezési formáit vizsgálva határozza meg Hegel. Így jut el a következtetéshez: az irodalom a zenére jellemző szellemi bensőségnek a képzőművészethez hasonló objektív világgá való kiteljesítésével e két ágazat sajátosságait szintetizálja. Ábrázolását időben valósítja meg anélkül, hogy térben korlátozott lenne. A nyelv által minden valóságjelenség megjelenítésére tör. Mivel voltaképpeni anyaga a képzelet, a belső szemlélet, anyagi-technikai kötöttsége a legkisebb, és ezáltal olyan „általános művészetté” válik — egyben a művészi szféra végpontjává is, ahonnan a szellem továbblép a tiszta fogalmiság felé —, amely az emberi szellemi tartalmakat a legteljesebben szóaltatja meg. Ha pedig a költészet anyaga az ember nyelvileg rögzíthető gondolat- és képzeletvilága, vagyis az anyag megjelenési formája a nyelv, magja pedig a költői szintre emelkedő képzet és képzelet, akkor az irodalom specifikumait elsőrendűen a költői képzelet és gondolkodás és a mindennapi „próza” gondolkodás és a költői nyelv és a mindennapok nyelve közötti különbségen át lehet megközelíteni. Ezért indul Hegel irodalomesztétikai gondolatmenete költészet és „próza” elválasztásával, hogy a költői-nyelvi kifejezés kérdésein keresztül eljusson a három műnem legfontosabb formáló elveinek, fejlődéstörvényeinek és fő reprezentánsainak meghatározásához. Ezzel pedig Hegel rendszerében ki is alakul egy zárt irodalomesztétikai koncepció.⁶

⁴ Vö. Lessing: Laokoón. Hamburgi dramaturgia, Akadémiai, 1963, 128—133., 139—145.

⁵ Hegel: „Esztétika”, II, 204.

⁶ Vö. Hegel: „Esztétika”, II, 185—204.; III, 172—441.

Arisztotelész „Poétiká”-jában a vizsgálódás három síkja, a mű alapozó-összefoglaló jellegéből következően, együttesen, differenciálatlanul és egymás mellett jelentkezik. A nagy görög gondolkodó az általános esztétika legalapvetőbb kategóriáit körvonalazza, amikor vázolja a művészi ábrázolás mimetikus jellegét, és az általánosra és a megtörténhetőre irányuló művészi mimézist elválasztja az egyesre és a megtörténtre vonatkozó történetírástól. Ugyancsak a legáltalánosabb esztétikai törvényszerűségek síkján mozog a félelem és a szánalom egységén alapuló katartikus hatás elméletének megfogalmazásával, az emberi mértéken nyugvó szépség teóriájával és a művészi igazságnak a valószínűsíthető lehetetlenség és a hihetetlen lehetőségesség szembeállításán át történő megközelítésével. Ugyanakkor a tragédia hat építő elemének és a bonyodalom és a megoldás szerkezeti komponenseinek az elválasztásával, a tragédia különböző típusainak az elhatárolásával és a magasstos jellemet ábrázoló tragédia és az alacsonyabb rendű tulajdonságokat megjelenítő komédia műfajának szembeállításával az irodalomelméleti vizsgálódás tereumát és módszereit körvonalazza. Amikor azonban az ábrázolás tárgya, mikéntje és eszközei szempontjából különbséget tesz az egyes művészeti ágazatok között, már az ágazati esztétikai vizsgálódás fő problémáit jelöli meg. És két részterületen, az epika és a dráma, konkrétan az eposz és a tragédia terjedelem, kompozíció, emberábrázolás, utánzási mód és formai eszközök alapján történő összehasonlításában és a drámai ábrázolás — annyiszor félreértett — hármas-egységének tételében példáját is adja az irodalomesztétikai elemzésnek.² (Amennyiben a műnemek alapvető ábrázolási sajátosságainak meghatározása jellegzetesen irodalomesztétikai kérdés.)

Az ágazati esztétikai gondolkodás érdekes megközelítését adják Leonardo da Vincinek a festészet és a költészet különbözőségéről kifejtett nézetei. A festményt látható költeménynek és a költeményt hallható festménynek tekintő reneszánsz mester a megvalósulás érzéki szférája szerint tesz különbséget a két ágazat között. Mivel a látást a hallásnál magasabb rendű érzékelésnek tekinti, és a térben kiterjedő test irodalmi ábrázolásának tényleges törvényeit nem elemzi, egyetlen lehetőségnek a különböző vonások statikus, időben egymást követő, a képzőművészet módján egységes vízióvá nem egyesíthető felsorolását látja, a két művészeti ág között a festészet javára állapít meg értékkülönbséget.³

A vizuális és akusztikus szféra, a térbeli és időbeli dimenzió Leonardo által is felismert különbségét magasabb szinten veti fel Lessing „Laokoón”-ja, és egyben a képzőművészeti és irodalmi ábrázolás érvényességi körének meghatározására tesz nagyvonalú kísérletet. Lessing egyértelműen a térben megvalósuló testet és az időben kibontakozó cselekményt tekinti a képzőművészet, illetőleg az irodalom érvényességi területének. Ezzel a térbeliséghez a vizualitás, az időbeliséghez az akusztikum érzéki szféráját párosítja. Emellett a „termékeny pillanat” fogalmának kidolgozásával megmutatja a térbeli ábrázolás időbeli tágításának lehetőségét. A tárgy-leírás cselekménnyé oldásának, és a leglényegesebb érzéki tulajdonságok egy-egy jelzővel való felvillantásának homéroszi módszerét elemelve pedig az irodalmi térábrázolás és a belső szemléleten alapuló irodalmi vizualitás kérdését közelíti meg. Így Lessing gondolatmenetében az irodalomesztétika néhány tényleges kérdése, az elsőrendű idő-

² Vö. Arisztotelész: „Poétika”, Magyar Helikon, 1963.

³ Vö. Leonardo da Vinci: „Tudomány és művészet”, Magyar Helikon, 1960, 82—87.

Nyilván közvetlenül Hegel inspirációjára alakul ki Belinszkij alapvető poétikai tanulmányában és Erdélyi Jánosnak az egyetemes irodalomtörténet összegezését előkészítő alapvetésében egy sajátos irodalomesztétikai vagy legalábbis a különböző absztrakciós szinteket elválasztó megközelítési mód. Belinszkij is a hangban és szóban kifejeződő képet és képzetet tekinti a költészet anyagának, és ezért minősíti az irodalmat az összes művészeti ágazatok tulajdonságait ötvöző-szintetizáló általános művészetnek. A műfajokat pedig egymással való állandó összehasonlítással, az alkotó szubjektum és objektív külvilág viszonya alapján határolja el — ugyanúgy, mint Hegel. És ezzel valójában csupán a leglényegesebb sajátosságokat ragadja meg az ágazati esztétikai absztrakció szintjén. Erdélyi János ugyancsak az anyagnak és a szellemnek a tökéletes egységét keresi a nyelvi művészetnek felfogott irodalomban, amelynek végső funkciója, hogy nyelvi alakban hozza felszínre „az igazságot mint szépséget”. E mellett a speciálisan az általános esztétikától az irodalomesztétika felé haladó megközelítés mellett Erdélyi utal arra is, hogy az irodalom vizsgálatában a hangsúlyt a tartalomra, a nyelvre vagy a formára lehet helyezni. Ezzel — ha nem is Hegel határozottságával — az elemzés különböző szempontjainak és szintjeinek, egy általános esztétikai, egy nyelvi-stilisztikai és formális megközelítésnek a lehetőségét jelöli a magyar gondolkodó.⁷

Kifejezetten irodalomesztétikai szempontok érvényesülése jellemzi a fiatal Lukács Györgynek az irodalomtörténetírás elméletéről, tehát egy sajátosan irodalomtudományi kérdéstről írott tanulmányát.⁸ Lukács az irodalom életformájában és fejlődésében az általános esztétikai determináltságot hangsúlyozza, és az esztétika és a szociológia kölcsönhatásán nyugvó irodalomtörténetírástól az egyes esztétikai kategóriák árnyaltabb meghatározását várja. Azaz feltételezi a szaktudományi és az esztétikai vizsgálódás szoros összefonódását. Ebben a koncepcióban az esztétika kategóriarendszere az irodalmi jelenségek definiálásának, értékük meghatározásának egyik bázisa. A történelmi folyamat pedig a formának, a hatásnak és a stílusnak, azaz az esztétika, a szociológia és az irodalomtörténet fő kategóriáinak együttes vizsgálatából bontakozik ki.

Az általános esztétika, az ágazati esztétika és a művészettel foglalkozó szaktudomány megközelítő, az irodalom esetében is használható elhatárolását adja Szigeti József kézikönyve.⁹ Szigeti gondolatmenete világosan feltételezi az ágazati esztétika létét. Feladatául az általános esztétikai kategóriák ágazati megvalósulásának vizsgálatát és az egyes művészetek virágkorainak tanulmányozása alapján a leglényegesebb ágazati formálási elveknek a meghatározását jelöli meg. A művészetek ágazati esztétikai rendszerezésében Szigeti összegezése egy irodalomesztétikai gondolatmenetnek a leglényegesebb vonásokra, a nyelvi anyaghoz és a belső szemlélethez való kötöttségre utaló lakonikus vázlatát is tartalmazza. Tézisszerű összefoglalása részletesebb kibontásra és az irodalomelmélet és az irodalomesztétika összefüggésének csak futólag érintett kérdésében konkretizálásra és továbbvitelre vár.

⁷ Vö. Belinszkij: „A költészet felosztása műfajokra és ágakra”, *Esztétikai szemelvények, Művelt Nép*, 1955, 143–158. és Erdélyi János: *Egyetemes irodalomtörténet; „Válogatott művei”*, Szépirodalmi 1961, 575–585.

⁸ Vö. Lukács György: *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez; „Művészet és társadalom”*, Gondolat 1968, 31–57.

⁹ Vö. Szigeti József: „Bevezetés a marxista—leninista esztétikába”, *Kossuth*, 1971, 7–23., 301–353.

Az irodalomtudománytól az esztétikáig vezető út rögzesebb, nehezebben járható. A szaktudomány álláspontja az ágazati esztétikai vizsgálat jogosultságának kérdésében korántsem egyértelmű. A szakirodalom egy része nem számol az irodalmi elemzés e síkjának lehetőségével. Speciális szempontjait és módszereit vagy a magáénak tekinti, és ezzel a három absztrakciós sík különbségét eltünteti, esetleg figyelmen kívül hagyja, vagy több-kevesebb okkal vitatja is.

Hagyományos nemzeti irodalomtörténetírásunk elméleti alapvetéseiben az ilyen szempontú vizsgálódás jóformán nem szerepel. Horváth János, polgári irodalomtörténetírásunk legnagyobb alakja, nagyszabású szintézisének teoretikus bevezetésében bírálja ugyan elődeinek tisztán nemzeti-történeti indítású fogalomkészletét és periodizációs rendszerét. A látókört azonban nem az esztétika felé szélesíti, hanem „önelvű” rendszerezési alapot keresve létrehoz egy az író és olvasó viszonyára figyelő szociológiai fogantatású irodalomfogalmat. A fejlődést pedig az irodalmi ízlés és az irodalmi tudat változásával méri. Végeredményben tehát készülő szintéziséhez olyan kategóriarendszert alakít, amely az esztétika értékelő szempontjait és módszereit kirekeszti magából. A Horváth elméletét továbbfejlesztő és a szellemtörténet jellegzetes világnézeti és tudományos pozíciójából meghaladó és újrafogalmazó Thienemann Tivadar pedig csupán a szellemi önfejlődés elvét építi be konzervatív elődje rendszerébe. Az író, az olvasó és a könyv Horváth által „irodalmi alapviszonynak” nevezett kölcsönhatását kíséri végig történelmi alakváltozásaiban.¹⁰

Az irodalomesztétika szempontjainak mellőzésével szemben a frissebb szakirodalomra — hazaira és nem hazaira egyaránt — az álláspontok sokfélesége jellemző. Az egyik világosan elhatárolható tendenciában a szakesztétikai nézőpont elkülönül a szaktudománytól, vagy legalábbis annak alárendelten, mellékes mozzanatként jelenik meg. Anélkül azonban, hogy ezt az elkülönülést a rendszertani következtetések levonása, az absztrakciós síkok elválasztása követné. Így is születik néhány rendkívül lényeges felismerés.

Például: Klaniczay Tibor irodalomtudományunk történetét vizsgálva jut el egy fontos disztinkcióhoz. Szembeállítja a Gyulai Páltól Riedl Frigyesen át Horváth Jánosig, sőt bizonyos értelemben a marxista Révai Józsefig húzódo nemzeti szempontú, erkölcsi-politikai fogantatású irányzatot az Erdélyi Jánostól, Péterfytól és Lukácstól képviselt filozófiai-esztétikai felfogással. Más összefüggésben pedig különbséget tesz Lukács filozófiai-esztétikai, Horváth nemzeti-irodalomtörténeti és Szerb Antal kritikai-esszéista irányzata között.¹¹ Max Wehrli sokat használt összegezése az irodalmat esztétikai jelenségként, a nyelv művészeteként elemzi. Wellek és Warren közismert kézikönyve alapvetően nyelvesztétikai szempontokkal indít. A nyelv sokjelentésű volta, asszociációgazdagsága, expresszivitása, érzékletessége, képszerűsége, kifejezőereje, a hangzásban megnyilvánuló szimbolika alapján tesz különbséget a költészet, a tudomány és a hétköznapi közlés nyelvi formája között. Wolfgang Kayser egy szöveg irodalmiságát, művészetté való szerveződését a nyelv rend-

¹⁰ Horváth János: „Magyar irodalomismeret”, Minerva, 1922, 187—207.; Thienemann Tivadar: „Irodalomtörténeti alapfogalmak”, 1931, Minerva Könyvtár.

¹¹ Vö. Klaniczay Tibor: Polgári örökség és marxista irodalomtudomány. A magyar irodalomtudomány a felszabadulás után; A „Marxizmus és irodalomtudomány” c. kötetben. (Akadémiai, 1964) 9—36., 247—275.

szerjelleget, az önálló tárgyiasság létrehozásában keresi. Henryk Markiewicz pedig az általános esztétikai kategóriák irodalmi érvényesülését az értékelés egyik lehetséges szempontjának tekinti.¹²

Az a tény azonban, hogy az ágazati esztétikai szempontok nem szerveződnek rendszerre, a vizsgálódás három absztrakciós lehetősége nem válik el, két következménnyel jár. Egyrészt az irodalomelmélet terrénuma megnő, és az irodalomesztétikát is magába foglaló diszciplínává válik. Másrészt pedig olykor az általános esztétika is szinte eltűnik a horizontról, és problémái úgy jelentkeznek mint szaktudományi kérdések. Azaz a vizsgálódási szempontok egybeolvadnak.

Az irodalomelmélet súlyának megnövelése, az irodalommal kapcsolatos minden teoretikus és esztétikai problémát magába foglaló értelmezése jóformán az egész szakirodalomban általános.

Rendkívül sokatmondó Wehrli álláspontja. Csupán az elmélet terminológiáját használva lényegében eljut ágazati esztétika és irodalomelmélet különbségének felismeréséhez, amikor feltételezi egy olyan irodalomelmélet létét, amely az irodalomtudományon belül foglal helyet, és az írói jelenségekből leszűrt elvek rendszerét, az alkotói folyamat, a mű és a megértés elemzését tartalmazza. Szemben azzal a másfajta irodalomelmélettel, amely az írásművészet átfogó, „filozófiai megalapozású” esztétikája, az írói széppel foglalkozó tudomány, azaz a voltaképpen irodalomesztétika. Csakhogy emellett maga a svájci tudós állapítja meg, hogy az irodalomelmélet és a filozófiai jellegű esztétika kapcsolata a szakirodalomban korántsem fűződött szorosra.¹³

Szaktudományi síkon pontosan fogalmaz és definiál Wellek és Warren szintézise. Elválasztja az irodalomelméletet, a konkrét művet elemző kritikát és a művek időbeli egymásutánját tanulmányozó irodalomtörténetet. Az irodalomelméletet azonban nemcsak a kritika és az irodalomtörténet teoretikus megalapozásának tekinti, hanem az irodalom általános princípiumait és kritériumait vizsgáló diszciplínának is. Ezzel pedig lényegében az irodalomesztétika egész terrénumát — ennek az absztrakciós síknak az említése nélkül — az irodalomelmélet részévé nyilvánítja. Az irodalom vizsgálatának legátfogóbb rendszere Kayser felfogásában is a szaktudomány. Markiewicz pedig az irodalomesztétikát lényegében részszempontként vizsgálja a minden teoretikus kérdést összegező elméleti irodalomtudományon belül.¹⁴ Az irodalomelmélet területének megnövelése Wehrlinél érkezik el végső rendszertani konzekvenciáihoz, amikor is ezt az általa rendszertanilag nem pontosan körülírt diszciplínát közvetlenül, szinte minden áttétel nélkül besorolja a „széptannak” értelmezett esztétika körébe. Amikor pedig arra utal, hogy a sajátos irodalmi szépség meghatározása a más művészeti ágazatokkal való összehasonlítás útján közelíthető meg, ezt az igen lényeges metodikai felismerést nem emeli az ágazati esztétika szintjére, hanem megtartja az összehasonlító művészettudomány síkján.¹⁵

Ezek a tendenciák nem idegenek a hazai szakirodalomtól sem. Egy didaktikai céllal készült összegezésünk, sok finom elhatárolás és definíció

¹² Vö. Max Wehrli: „Általános irodalomtudomány”, Gondolat, 1960, 53—57.; Wellek—Warren: „Az irodalom elmélete”, Gondolat, 1972, 25—39.; Henryk Markiewicz: „Az irodalomtudomány fő kérdései”, Gondolat, 1968, 7—39., 266—288.; W. Kayser: „Das sprachliche Kunstwerk”, Francke Verlag, Bern—München 1969, 11—24.

¹³ Vö. Wehrli, i. m. 53—54.

¹⁴ Wellek—Warren, i. m. 54—66.; Kayser, i. m. 11—24.; Markiewicz, i. m. 7—39., 266—288.

¹⁵ Wehrli, i. m. 53—57.

mellett, az alapvető rendszertani kérdéseket a művészettudomány és a művészet legátfogóbb problémáival foglalkozó művészetfilozófia (esztétika) elkülönítése útján közelíti meg. Ezen belül hangsúlyozza az ágazati vizsgálódás létjogosultságát, de egyrészt egyenlőségjelet tesz az egyes művészetek szaktudományi vizsgálata és az ágazati esztétika közé, másrészt pedig az irodalomelméletet az irodalom vizsgálatának legátfogóbb teóriájaként értelmezi. Kimarad az irodalom ágazati esztétikai vizsgálatának lehetősége a kifejezetten a szakdiszciplínák elhatárolására és a fogalmak tisztázására törő — és azt sok szempontból el is végző — irodalomból is. Másutt pedig — egy merev deduktív-dogmatikus módszerre utalva nem is joggal — az esztétika és az irodalomelmélet összekapcsolásától, a kettő közötti közvetítő mezőben elhelyezkedő irodalomesztétikától való idegenkedés nyilvánul meg.¹⁶

Lényegében ezeknek a megközelítési módoknak az összegezése a „Magyar Irodalmi Lexikon” gesztusa, amely — nem kerülhetvén meg a rendszertani problémákat — „Irodalomelmélet” címszavában általános irodalomelmélet néven az irodalomtudomány alá sorolja be, annak részeként fogja fel az általános esztétikai kategóriák irodalmi megjelenésének vizsgálatát. Azaz az irodalomesztétika érdekszférájának egy jelentős részét.

A régebbi szakirodalomban érdekes módon egy ponton felbukkan az absztrakció különböző szintjeinek a világos elhatárolására való törekvés, anélkül azonban, hogy az egymásra építettség, az összefüggések és kölcsönhatások rendszere egyértelműen megfogalmazódna. Tolnai Vilmos egykori összegezése — amelynek egyébként nem jellemzője a magasabb teoretikus igényesség — ad erre példát. Tolnai pontosan körülírja az általános esztétika illetőségi körét, és felveti a legátfogóbb kategóriák a nyelvi művészetre való alkalmazásának, a műfajok lélektani feltételei és fejlődéstörtvényei kutatásának, azaz egy sajátosan irodalomesztétikai vizsgálódásnak a gondolatát. Ugyanakkor ezt csak értékelési szempontnak tekinti az irodalomtudományon belül, anélkül hogy a megközelítés különböző voltát, irodalomesztétika és irodalomtudomány eltéréseit felismerné.¹⁷

Az irodalomelmélet terrénumának oly mértékű megnövelését, amely már nemcsak az irodalomesztétikát, az ágazati vizsgálódást szívja fel magába, hanem az általános esztétikát is szinte nemlétezőnek tekinti, problémaköreit sajátjának vallja, teoretikusan Markiewicz vezet be, amikor utal az irodalomelmélet fogalmának legszélesebb, az általános esztétika kategóriáit is magába foglaló értelmezésének lehetőségére.¹⁸

Az esztétika létének indirekt megkérdőjelezése, problémaköreinek a szaktudományba való besorolása, legalábbis a különböző absztrakciós síkok egybeolvasztása a hazai szakirodalomban is jelentkezik. Egy jellegzetes felfogás szerint az irodalomelmélet feladata az irodalom mibenlétének, irodalom és társadalom, irodalom és nemzet, irodalom és közönség viszonyának, az irodalom a felépítményben és a művészetek között elfoglalt helyének és az irodalomnak mint nyelvi műalkotásnak az elemzése. Holott az irodalom és a kulturális felépítmény viszonya általános esztétikai kérdés. Az irodalom helye a művé-

¹⁶ Vö. Barta János—Kardos László—Nagy Miklós: „Bevezetés az irodalomelméletbe és az irodalomtudományba”, Egyetemi jegyzet, Tankönyvkiadó, 1966, 23., 44.; Nyíró Lajos: „Irodalomelmélet — Korszerű művészet”, Magvető, 1967, 192—215.; Miklós Pál: „Olvasás és értelem”, Szépirodalmi, 1972, 37—64.

¹⁷ Vö. Tolnai Vilmos: „Bevezetés az irodalomtudományba”, Budapest 1922, 59.

¹⁸ Markiewicz, i. m. 13.

szetek között és az irodalomnak mint nyelvi alkotásnak a vizsgálata irodalom-esztétikai probléma. Csupán az irodalom és nemzet összefüggésének elemzése sajátos irodalomelméleti feladat, és az irodalom mibenléte közelíthető meg ágazati esztétikai és elméleti oldalról egyaránt.

Egy másik megközelítés pedig olyan jellegzetesen általános esztétikai kérdéseket mint az irodalom társadalmi funkciója, az irodalmi mű és a valóság viszonya, az írói egyéniség tükröződése az irodalmi műben és a tartalom és forma dialektikája az irodalomelmélet körében von és szaktudományi problémaként kezel.¹⁹

Általános esztétika és irodalomelmélet közvetlen egybekapcsolása jellemzi nem egy ponton Welles és Warren kézikönyvét is, megmutatva a határok feloldásának közvetlen következményeit éppen az irodalom fogalmának meghatározásában, illetőleg e meghatározás elégtelenségében. A két amerikai szerző sokoldalú vizsgálódás után az irodalom legfőbb jellemzőjét — nem a többi művészet, hanem a nyelvi alakulatok, szövegek felől közelítve — a valóság tényeinek sajátos átköltésében, azaz a fikcióban, funkcióját pedig az igazság és szépség összeegyeztetésében, legfőképpen azonban az önmagához való hűségben látja. Holott a valóság művészi átlényegítése és a művészi igazság és az esztétikum, adott esetben a szépség összefüggése nem az irodalomra mint a művészeti ágazatok egyikére jellemző specifikum, hanem általában minden művészi megjelenítés lényegjegye. Ilyenformán pedig az irodalomnak mint egy sajátos, a többitől eltérő művészet speciális vonásainak a megragadása, azaz lényegének pontos definiálása helyett csupán az irodalom művészet voltát sikerült bizonyítani. Hasonló módon az ábrázolt valóság fiktív volta, azaz az átköltés-átlényegítés felől közelít az irodalom meghatározó jegyeihez Markiewicz is.

A határok eltörlése, a módszertani tisztázatlanság, a koncepció némileg eklektikus jellege és az esztétikai szempontoknak a periférikus szerepeltetése Welles és Warren szintézisében végeredményben odavezet, hogy az irodalmi mű mibenléte és létformájának az általános fogalmak és normák művészi megjelenítésén, a közösségi ideológián, az egyéni élményen és a nyelvi struktúrán nyugvó meghatározásában — minden elhatárolási törekvés ellenére — filozófiai, általános esztétikai, etikai, lélektani és irodalomesztétikai szempontok messzemenően keverednek.²⁰

Érdekes módon azonban a legutóbbi évek hazai szakirodalmának éppen legszaktudományibb jellegűnek tűnő kísérleteiből nyílik út az irodalomesztétikai megközelítés, a szakesztétika és a szaktudomány egymás mellett élése és szintézise felé. Olyan vizsgálódások ezek, amelyek az irodalmi mű nyelvi anyagának és a szöveg teljes struktúrájának elemzésével az alkotás esztétikai minőségeinek és a tartalom és forma dialektikájának mélyebb feltárására törnek. Egyrészt a hagyományos történeti-genetikus és az újabb szövegelemző módszerek összhangjával közelítenek a valóság irodalmi megjelenítésének ágazati esztétikai specifikumaihoz. Másrészt pedig az esztétikum irodalmi megjelenítési formáit követik nyomon az egyszerű nyelvi közléstől az irodalmi nyelv és struktúra mozzanatain át egészen az egyes irodalmi műfajok egymástól eltérő nyelvi-költői koncentráltságáig. Vagy éppen egyes irodalmi műelemzé-

¹⁹ Vö. Barta János—Kardos László—Nagy Miklós „Bevezetés. . .” és Nyíró Lajos „Irodalomelmélet — Korszerű művészet” idézett helyeit.

²⁰ Vö. Welles—Warren, i. m. 25—54., 207—231.; Markiewicz, i. m. 39—51.

sek által keresik általános művészeti kategóriák (például: népiség, tipizálás) irodalmi formáit vagy újfajta értelmezésének lehetőségét.²¹

Végül összefoglalóan megállapítható, hogy az általános esztétikai gondolkodás feltételezi az irodalomesztétika létét, körvonalazza tartalmát és megközelítőleg módszertanát is. Az irodalomtudományi szakirodalom álláspontját azonban erős differenciáltság jellemzi, amelynek skálája a jóformán teljes kirekesztéstől a szempontok ötvözési kísérletén át a fogalmak elhatárolására való törekvésig és a tudományos gyakorlatban megvalósuló szintéziséig terjed.

AZ IRODALOMESZTÉTIKA TÁRGYA

Az irodalomesztétika tárgyának, érvényességi körének, határainak és egyedi módszerének megjelölésében meghatározó erejűek azok a gondolatok, amelyek az általános esztétika klasszikusainál több-kevesebb egyértelműséggel megfogalmazódnak, és az irodalomtudományban — ha elszórtan és gyakran kifejtetlenül is — benne rejlenek. A fő kérdéseket Arisztotelész jelöli meg: mit, hogyan és milyen eszközökkel ábrázolnak az egyes művészeti ágak — ezek az ágazati esztétikának, így az irodalomesztétikának is az alapproblémái. Ezek differenciálják a művészet szféráját viszonylag önálló és öntörvényű ágazatokra. A határookra nézve Hegel ad eligazítást. Az ágazati esztétika tárgya az egyes művészetek fogalomszerű lényegének filozófiai szempontú vizsgálata és a szépség, azaz nyilván általában az esztétikum megvalósulásának figyelemmel kísérése különböző művészeti ágak érzéki közegében. A módszer klasszikus példáit Hegel mellett Leonardo és Lessing nyújtják, amikor az ágazatok mibenlétét és speciális törvényszerűségeit a más művészetekkel való párhuzamba állítás és összehasonlítás eszközeivel közelítik meg. Ennek a tárgymegjelölésnek, határmegvonásnak és módszertannak a szaktudomány megközelítésmódja nem mond ellent. Egyes részmegállapításaival közvetlenül, ellentmondásaival pedig olykor közvetetten éppen létjogosultságát bizonyítja. Az esztétikai és az irodalomtudományi megközelítésből egyaránt világgossá válik: az irodalomesztétika az esztétikai gondolkodás speciális része, egy a művészetek törvényeit vizsgáló ágazati esztétikák sorában. Mint ilyen filozófiai jellegű diszciplína. Tárgyával és módszerével átmenetet képez a művészetek legáltalánosabb kérdéseit vizsgáló esztétika és az irodalom részletproblémáit feltáró irodalomtudomány között. Tehát elsődlegesen az általános esztétikai törvények megvalósulását keresi az irodalom művészi közegében, hogy választ adhasson a mit, hogyan és milyen eszközökkel arisztotelészi kérdésére.

Minden művészeti ágazat a valóságról alkotott vízióját különleges művészeti anyagban valósítja meg. A műalkotást ebből az anyagból építi fel. Ezért az anyag minősége nemcsak formanyelvét — az anyag és a formálási eszközök összességét —, hanem ábrázolási lehetőségeit, határait, bizonyos egyszerűsítéssel még tematikáját is befolyásolja. Ilyenformán az ágazati esztétikai gondolkodás logikus módon az adott művészeti ág anyagának esztétikai szempontú vizsgálatával kezdődik. Így válik az irodalomesztétika első fő kérdésévé a

²¹ Vö. Szabolcsi Miklós: „A verselemzés kérdéséhez”, Akadémiai, 1968.; Hankiss Elemér: „A népdaltól az abszurd drámáig”, Magvető, 1969.; Király István: „Ady Endre”, Magvető, 1970.

nyelvnek, az irodalmi megjelenítés anyagi meghatározójának részletes elemzése. Mit tesz lehetővé a nyelv természete az érzéki megjelenítésben? Milyen korlátokat szab az irodalmi ábrázolásnak? Mi következik a nyelvre mint művészi anyagra abból a tényből, hogy nem elsőrendűen konkrét, anyagi természetű, hanem szellemi jellegű, emberi-társadalmi produktum? Olyan jelrendszer, amelynek fő funkciója az emberek közötti kommunikáció biztosítása, az érzelmek és gondolatok közlése? Ezért azokkal együtt alakult ki, velük párhuzamosan fejlődik is tovább? — Ezek a nyelvestétikai elemzés alapkérdései. A válaszok ezekből körvonalazódnak: a nyelv átfogó jelrendszer voltából következően a valóság minden elemének jelölésére tör, azaz bevonhatja az irodalmi ábrázolásba. De nem ábrázolja konkrét-közvetlen módon, csupán jelöli a jelenségek érzéki minőségét. Ezáltal azonban több érzéki szférába is képes behatolni, de közvetlen — áttétel nélküli érzéki hatást, a szó hangalakja révén, csupán az akusztikum síkján tud kiváltani. A nyelvet mint az irodalom művészi anyagát és az irodalmat mint nyelvi művészetet tehát a csökkent érzéki erővel szemben a széles skálán érvényesülő hatás lehetősége jellemzi. Tartalmilag pedig az emberi vonatkozások gazdag körére kiterjedő teljesség, amelyet azonban éppen a nyelvnek a gondolat, érzélemmel és a képzetek rendszerével való összefüggése elsősorban az emberi belső világ ábrázolása felé orientál. Olyan rétegek felé, amelyek más művészetek számára csak közvetetten válnak megközelíthetővé. A nyelv ilyenformán csak külső anyagi burka, megszólaltatója-megidézője a teljes emberi gondolat-, érzélem- és képzeteskálának, amely az irodalmi ábrázolás tényleges anyaga, tartalmi magja. Mindez természetszerűen feltételezi a művészi ábrázolás, a hétköznapi közlés és a tudomány nyelvének pontos elhatárolását, a költői nyelv kialakulásának, az irodalmi nyelv sajátosságainak részletesebb, a fő tulajdonságokra koncentráló elemzését.

Miután a nyelv ágazati esztétikai vizsgálata eljutott odáig, hogy feltárta az irodalmi ábrázolásnak a teljes emberi makrokozmoszra kiterjeszhető lehetőségét, de ezen belül az emberi mikrokozmoszra, a külső és belső folyamatok teljes, viszonylag differenciált megjelenítésére való elsődleges orientáltságát, elemezhetővé válik, hogy ez a lehetőség a valóság mely dimenzióiban realizálódik, lesz konkrét irodalmi műalkotássá. Azaz megkezdődhet az irodalomnak a térbeliség és időbeliség síkjaiban való elhelyezése. Ez az elemzés megmutatja, hogy az irodalmi ábrázolás alapvető időbeliségén belül és azzal együtt hogyan nyílik meg a térbeliség lehetősége. Az irodalom nyelvi anyaga által felkeltett vagy abban testet öltő belső szemlélet miként bontakoztatja ki az irodalmi mű sajátos, virtuális terét. És melyek ennek az irodalmi térábrázolásnak történelmileg kialakult, a koncentráció különböző szintjein megjelenő módszerei. Ezzel párhuzamosan természetesen differenciálódik az időbeliség síkja is. Amennyiben elválnak egymástól az irodalmi mű konkrét, reális, külső ideje és az ábrázolt emberi folyamat belső, virtuális vagy imaginárius ideje. A nyelvi-tartalmi tényezők és az időbeli és térbeli dimenziók elemzése után nyílik alkalom arra, hogy az irodalmat elhelyezzük a művészeti ágazatok rendszerében, hogy az irodalmi mű anyagi-érzéki, tárgyi-tartalmi tulajdonságai és megvalósulásának módzatai alapján megkíséreljük az irodalom fogalmának, a fenti minőségekre építő ágazati esztétikai meghatározását, amely a legfőbb és a többi művészeti ágtól eltérő lényegjegyeinek a megragadására tör.

A fogalommeghatározás, az irodalomra mint művészeti ágra leginkább jellemző jegyek felmutatása és ezáltal az irodalomnak a többi művészettől való elhatárolása után lehet megvizsgálni az általános esztétika legfőbb kategóriái-

nak konkrét irodalmi megjelenési formáját. Hogyan valósul meg az irodalomban a szép és a rút önmagában vagy egymás ellentétéként? A szépség absztrakt, általános esztétikai meghatározásának melyik variációja igazolható vagy kérdőjelezhető meg az irodalmi művek ilyen szempontú elemzésének eredményeként? Van-e az irodalmi szépnek és rútnek olyan egyedi jegye, amely megkülönbözteti a más művészeti ágazatokban testet öltő szépségtől? Hogyan valósul meg és milyen történelmi alakváltozásokon megy keresztül az irodalomban a tragikum és a komikum? Hogyan születik meg és milyen lényegjegyeket mutat a tragikomikumnak és a groteszknak a kategóriája az irodalomban? Mit jelent — esetleg milyen műformákat szül — ebben a művészeti ágazatban a fenségesnek, a bájosnak vagy az idillinek a minősége? Hogyan megy át az irodalomban megnyilvánuló magasrendű esztétikum egyes pontokon a kellemesbe, és ezáltal miként veszti el művészi lényegjegyeit? Körülbelül ezek a kérdések, amelyekre a kategóriák irodalomesztétikai vizsgálatában válaszolni kell. Természetesen beleértve történeti szempontokat is, azaz az egyes kategóriák előtérbe kerülésének vagy a perifériára szorulásának elemzését. Feltételezhető, hogy ez a vizsgálat kimutatja: egyes társadalmi szituációkban gyökerező kategóriák — például a tragikum és a komikum — elsőrendűen az irodalomban nyerik el legdifferenciáltabb művészi megfogalmazási lehetőségüket. Míg mások inkább a többi művészeti ágazatban bontakoznak ki. Csupán adaptálhatók az irodalmi ábrázolásra. Az irodalomesztétika kategóriatana nyit utat az irodalmi tartalom egyedi, a más művészetektől eltérő vonásainak elemzéséhez. A középpontban a tartalmi elemek, a tárgy, a téma és az eszmei mondanivaló viszonylatrendszerének és egyes összetevőinek az elemzése áll, de oly módon, hogy kilátás nyílik a ténytársulás, fikció és igazság irodalmi viszonyára, a szubjektivitás és a pártosság problémáira is.

Az irodalomesztétikai kategóriatant és tartalomelemzést az irodalmi mű belső formai elemeinek, a műfajoknak, a típusalkotásnak és a kompozíciónak az elemzése követi. A műfajok vizsgálata ebben az összefüggésben nem teljességre törő rendszerezés — a részletes műfajelmélet irodalomtudományi diszciplína —, csupán a költői én és a külvilág jellegzetesen alakuló viszonya és a létrehozott totalitásforma alapján elkülöníti egymástól a három műnemet, az epikát, a lírát és a drámát. Vizsgálja kölcsönhatásukat, átmeneti formáikat és határterületeiket. A világ teljességére törő ábrázolásának, a totalitásnak az epikai, lírai és drámai formáját, az alkotói élmény műnemenkénti sajátosságait és a művészi alkat eltérő jellegzetességeit. Émellett az irodalomesztétika műfajelméleti részében fő vonásaikban megjelennek az egyes műnemek legjellegzetesebb, a totalitás különböző formáit reprezentáló műfajai, és a műfajok és műnemek történelmi elhelyezkedése a fénykorok és hanyatlási periódusok dialektikus összefüggéseiben.

A típusalkotás és a kompozíció irodalomesztétikai vizsgálata is a speciális vonások megállapítására tör. Mennyiben képes — a jellemek tipizálásán túl — az irodalom a környezet és az összefüggések egészének, az összes tárgyi elemeknek és relációknak a tipizálására? Hogyan alakul ez az egyes műnemekben és a különböző történeti korszakokban? Miben különbözik ez a tipizálásnak a más művészeti ágazatokban megvalósuló lehetőségeitől? Mi jellemzi az irodalmi kompozíciót? Műfajonként és koronként milyen szerkezeti megoldások válthatják egymást? Mennyiben tér el ez a többi ágazat formatörvényeitől? Felrajzolható-e mindezek alapján a három műnem a tartalmi sajátosságokra, a tipizálás és a kompozíció állandó és történelmileg változó vonásaira támasz-

kodek, differenciált modlleje? Ezekkel a kérdésekkel zárul a belső forma irodalomesztétikai vizsgálata.

Végül pedig az irodalomesztétikai gondolatmenet zárómozzanata, a külső forma elemzése összegezi azokat a nyelvi, stilisztikai, képalkotásbeli és ritmikai mozzanatokot, amelyekben a tartalmi és belső formai struktúra a felszínen közvetlenül testet ölt. (Megmutatva ezzel azt is, hogy a „külső forma” minden eleme szüntelenül átcsap a belső formába, illetőleg átfordítható a tartalomba.) Ezzel azonban az irodalomesztétikai vizsgálódás már közvetlenül át is megy két irodalomtudományi diszciplínába, a stilisztikába és a verstanba. (Emellett az egész stúdium zárómozzanata lehet egy az összes szempontokat összegező kísérlet az irodalmi műelemzés módszertanának körvonalazására.)

ÁLTALÁNOS ESZTÉTIKA ÉS IRODALOMESZTÉTIKA

Az általános esztétika és az irodalomesztétika viszonya az eddigiek alapján meglehetősen egyértelműen tisztázható. Az irodalomesztétika — mint az ágazati esztétika bármely másik ága is — az általános esztétika minden művészeti ágazatra érvényes kategóriáinak hitelét és konkrét megjelenési formáját vizsgálja az irodalomnak mint a művészetek egyikének speciális közegében. Általános esztétika és irodalomesztétika viszonyát tehát többé-kevésbé az általánosnak és a különösnek a relációja jellemzi.

Ennek értelmében az irodalomesztétikának nem eleve célja, hogy az esztétikai gondolkodást új törvényszerűségek felfedezésével gazdagítsa. Látszólag csupán arra szorítkozik, hogy feltárja: érvényesül-e valamilyen általános kategória az irodalomban. Ha igen, milyen sajátos jegyeket mutat az irodalom anyagában, az ettől az anyagtól meghatározott művészi tárgyban, formanyelvben, formálási eszközökben? (Persze ez a feltárás már eleve vagy bizonyítás, vagy megkérdőjelezés.) Az irodalomesztétika tehát nem annak a kérdésnek a megoldására vállalkozik, hogy mi a tragikum, a típusalkotás, a kompozíció vagy melyek az érzéki megjelenítés törvényei. Hanem azt mutatja meg, hogy a tragikus konfliktus milyen formát ölthet az irodalmi ábrázolásban. Milyen sajátos műfajt teremt? Mi jellemzi az irodalmi típusalkotást és kompozíciót? Mennyiben más ez, mint a képzőművészeti vagy zenei tipizálás, vagy szerkesztési elv? A nyelvi anyag milyen korlátot és lehetőséget, milyen pluszt vagy mínuszt jelent az ábrázolás érzéki erejében? Természetesen mindez nem zárja ki, hogy az irodalomesztétikai vizsgálódás eredményeképpen egy-egy kategória érvényességi köre módosulhat, szűkülhet vagy általánosabb kompetenciát kaphat, vagy éppen általános érvényessége megkérdőjeleződhet, vagy meg is dőlhet. Az egyes kategóriák ugyanis csak akkor általános érvényűek, ha megjelenésük minden művészeti ágazat közegében bizonyítható. Ennek hiányában hitelük automatikusan megkérdőjeleződik, vagy legalábbis érvényességi körük szűkül, kétségessé válik.

Az általános esztétikához fűződő viszonyból logikusan következik, hogy az irodalomesztétika módszere kiindulópontjában, tárgyának meghatározásában deduktív. Amennyiben az általános törvényszerűségek oldaláról közelít a különös szférának, az irodalomnak és az egyes jelenségeknek, a műalkotásoknak a magyarázatához. Az egész diszciplína gondolatmenetének elindítására jellemző deduktivitáson belül azonban az egyes kérdések kidolgozását az induktív megközelítés jellemzi. Deduktív módszerrel jut el odáig, hogy az irodalmi mű belső formájának is a típusalkotás az egyik leglényegesebb tényezője. De az irodalmi

típusalkotás jellemzőit, a többi ágazatokétól elütő sajátosságait csupán számtalan irodalmi mű azonos vonásainak az általánosítása által, induktív úton ragadhatja meg. Azaz az irodalomesztétika módszere a problémakörök kijelölésében deduktív, a kijelölt kérdések megoldásában természetesen csak induktív lehet. A műalkotások vizsgálatának harmadik absztrakciós síkján, az általános esztétika síkján jelöli ki a vizsgálandó tárgyat, és a vizsgálódás során lép át a második, az ágazati esztétikai absztrakciós síkra. Végeredményben tehát az irodalomesztétika módszerét a dedukció és az indukcio egysége, együttes alkalmazása jellemzi.

Az irodalomesztétika kérdéseinek részletes és hiteles kidolgozását megnehezíti egész esztétikai gondolkodásunk és szakirodalmunk irodalomcentrizmusa. Általános esztétikai fogalomkészletünk a kategóriák és a belső formai elemek tekintetében — ha nem is minden részletkérdésben egyenlő mértékben — egyaránt nagyrészt irodalmi indítású, és dokumentáltsága is többé-kevésbé irodalmi. Ez az általános esztétika és a többi ágazati esztétikai vizsgálódás számára felveti az irodalmi fogantatású fogalmak más területekre való adaptálásának nehézségét. Az irodalomesztétika számára pedig megnehezíti az amúgy is irodalmi indítású kategórián belül a ténylegesen általános érvényűnek és valóban speciálisan irodalminak, azaz az általános esztétikai és ágazati esztétikai szintű absztrakciónak a különválasztását.

IRODALOMESZTÉTIKA ÉS SZAKTUDOMÁNY

Az irodalomesztétika, amellet hogy az esztétika részeként filozófiai diszciplína, sajátos, az általános esztétika és az irodalomtudomány érdekszférája közé ékelődő tárgyával jóformán minden lényeges kérdésben érinti vagy éppen metszi a szaktudomány valamely területét. A tárgy és főképpen az egymáshoz való viszony pontosabb meghatározása érdekében fontos ezeknek a metszéspontoknak az egzaktságra törő körülírása.

Az irodalomesztétika tárgyának a különböző szaktudományok metszéspontjain való elhelyezkedése már az irodalom anyagának, a nyelvnek az esztétikai vizsgálatánál, a gondolatmenet kiindulópontjánál világossá válik. Az irodalomesztétikának ez a fejezete ugyanis szoros összefüggésben áll a nyelvtudománnyal és az irodalomtudománnyal és a nyelvtudomány határára elhelyezkedő, dinamikus fejlődésében a korábbi határain éppen túllépő stilisztikával. Amennyiben az érzéki megjelenítés nyelvi lehetőségeinek elemzése éppen a nyelvtudomány és a stilisztika eredményeire támaszkodik. Ugyanakkor a nyelvnek a fogalmi gondolkodáshoz való kötöttsége és a képzetek megérzékítésére való képessége, sőt ezen túl a nyelv mint az irodalom tényleges anyagának, az emberi képzet- és képzetvilágnak a megjelenítési eszköze és a második jelzőrendszer egész természetrajza az irodalomesztétikai vizsgálódást szükségszerűen telíti a logikai és a pszichológiai vizsgálódásnak az elemeivel.

A nyelv esztétikai elemzésének összetettségével szemben az irodalmi mű időbeli és térbeli dimenzióinak az analízise és az irodalom fogalmának az esztétikai meghatározása csupán az általános esztétikával és az ágazati esztétika többi területével érintkezik. A legáltalánosabb esztétikai kategóriák irodalmi megjelenésformáinak az elemzése az általános esztétikából való közelítés mellett mindössze az irodalomtudomány egyik ágával, az irodalomtörténettel való összefüggést tételez fel. Amennyiben a kategóriák jelentkezési formáinak feltárásához az irodalomtörténetírás szolgáltatja az általánosítható tényeket.

A műnemek irodalomesztétikai elemzése az irodalomelmélet egyik ágával, a műfajelmélettel, az irodalomtörténettel és a pszichológiával is érintkezik. A műfajelmélettel tárgya is közös. Csupán ott húzható meg a határvonal, hogy az irodalomesztétika csak a műnemek legáltalánosabb kérdéseit — összehasonlító módszerrel vizsgálva —, egymáshoz való viszonyukat, keletkezésüket és a történeti fejlődésben való elhelyezkedésüket, legfőbb műfajaikat, alapélményüket, az azok mögött meghúzódó alkotói alkatot, az alkotói szubjektum és a külvilág között kialakult kapcsolatot és az általuk nyújtott totalitásforma különbségeit tárgyalja. Míg a részletek feltárása, az egyes műfajok természetrajzának és történeti fejlődésének elemzése a műfajelmélet feladata. A műnemek történeti fejlődésvonalainak, a fejlődésben való elhelyezkedésüknek a vizsgálata azonban irodalomtörténeti tényanyagot és dokumentációt kíván. És a lírai, drámai és epikai élmény jellegzetességeinek és a három sajátos alkat természetrajzának a feltárásához csak a művészetpszichológia szolgáltathat adalékokat.

A belső forma két további elemének, a típusalkotásnak és a kompozíciónak a vizsgálata az általános esztétika és a többi ágazati esztétikai diszciplína kategóriáival érintkezik. A külső formai elemzés pedig visszakanyarodik a nyelvészethez és a stilisztikához, az irodalomtudományon belül pedig a metrikához és a verstanhoz.

Természetesen a metszéspontok kijelölése még nem válasz arra a kérdésre: milyen a viszony az irodalomesztétika és a vele érintkező szaktudományok között. A kapcsolat különböző lehet. A nyelvtudomány, a lélektan és a logika esetében az eredmények átvételéről és az irodalomesztétika által tanulmányozott területekre való alkalmazásáról van szó. Más a helyzet az irodalomtörténet-íráshoz fűződő kapcsolatban. Ugyanis az irodalomesztétika nem csupán tény- és dokumentációs anyagot kaphat az irodalomtörténettől, hanem vissza is hathat arra. Az egyes műnemek esetleges tipológiájának, az esztétikai kategóriák történeti megjelenésformáinak kidolgozásával segítheti az irodalomtörténet elméleti kérdéseinek megoldását. Bonyolultabb a helyzet az irodalomesztétika és az irodalomelmélet között. Amennyiben a két diszciplína tárgya például a műnemek vizsgálatában — mint láttuk — egybeesik vagy egybeeshet. Csupán a nagy átfogó kérdések és a részletproblémák elemzésében, illetőleg a megközelítés és a feldolgozás igényeiben, szempontjaiban és módszereiben válik el egymástól. Ez a tárgybeli érintkezés és szemléletbeli különválás természetesen messzemenően feltételezi a két diszciplína legszorosabb együttműködését és kölcsönhatását.

A műfajelmélet területén irodalomelmélet és irodalomesztétika érintkezése és kölcsönhatása abban is megmutatkozik, hogy alig található olyan jelentősebb feldolgozás, amelyben ne lennének egymás mellett a két diszciplína szempontjai. Így van ez már Arisztotelész „Poétiká”-jában, és a későbbiekben is szinte csak Hegel „Eszztétiká”-jának az irodalommal foglalkozó fejezete és Belinszkijnek a Hegelre támaszkodó műfajelméleti tanulmánya²² képviseli a tárgykörben az irodalomesztétikai megközelítés vegytiszta formáját. Sajátos szintézist és a gondolatmenet útjának jellegzetes variációit mutatják Lukács írásai. Két jelentős fiataalkori művében, a „Theorie des Romans”-ban és „A modern dráma fejlődésének történeté”-ben, a tragédia metafizikáját taglaló tanulmányában és — már marxista igénnyel és kvalitással — a Csernisevszkijről és Becherről

²² Vö. Belinszkij, i. m.

írott dolgozatoknak a tragikumról, illetőleg a lírai visszatükrözés sajátosságairól szóló fejtegetéseiben egy átfogó általános esztétikai vagy éppen kifejezetten filozófiai kategóriát vizsgál meg a regény, a tragédia vagy általában a dráma és a líra közegében.²³ Ez esetben tehát az általánostól, a filozófiától vagy az esztétikától közelít a különös, az irodalom és az irodalmi műfaj felé. Így jut el például a lírai és drámai ábrázolás és a regénybeli és az eposzi totalitás elkülönítése esetében irodalomesztétikai, de a regényszerkezet formaváltozásainak ábrázolásában már irodalomelméleti következtetésekhez. A történelmi regényről szóló monográfiájában és a regény és a riport műfaji összetetésében azonban jellegzetesen irodalomelméleti kérdésfeltevással — a regény két válfajának, a történelmi regénynek és a riportregénynek az elemzésével — indít, hogy epikai és drámai ábrázolás, riportbeli és regénybeli hitelesség elválasztásával gondolatmenetét irodalomesztétikai szintre emelje.²⁴ Lukács életművének néhány jelentős darabja bizonyítja tehát, hogy a műfajok vizsgálatában az elemzés átnőhet egyik absztrakciós síkból a másikba. Az esztétikai-filozófiai kiindulópont hozhat irodalomelméleti eredményeket és a szaktudományi megközelítés járhat irodalomesztétikai konzekvenciákkal is.

RENDSZEREZÉS

Az irodalomesztétika tárgyának, az általános esztétikával és a szaktudományokkal való érintkezési pontjainak meghatározása után nyílik lehetőség a három absztrakciós szint pontosabb elkülönítésére, a problémáknak és részdiszciplínáknak a rendszerbe foglalására.

Az általános esztétika az esztétikum sajátosságainak, a művészi tükrözés jellegzetességeinek, a művészet genezisének és fő fejlődéstörvényeinek, az esztétikum legfőbb kategóriáinak, a művészi alkotó módszereknek, irányzatoknak és stílusoknak azokkal a legátfogóbb törvényszerűségeivel foglalkozik, amelyek a többi ágazat mellett az irodalomra is érvényesek. Éppen ezért alkalmasak az irodalmi mű legáltalánosabb esztétikai jegyeinek feltárására is.

Az irodalomesztétika az általános esztétika kategóriáinak megvalósulását vizsgálja az irodalom közegében. Az általános törvényszerűségek különös variációinak kidolgozásával elmélyíti és árnyalja azok meghatározását, esetleg módosítja is tartalmát. Az irodalomesztétika, mint a többi ágazati esztétika is, filozófiai diszciplína, az esztétika része, amely csupán a leglényegesebb problémák filozófiai szintű összefoglalására szorítkozik.

Az irodalomesztétika az absztrakció harmadik szintjén elhelyezkedő szaktudománnyal elsősorban egy részterületen, az irodalomtudomány elvi kérdéseit összegező irodalomelméleten keresztül érintkezik a legközvetlenebbül. Az irodalomelmélet, ha kiiktatjuk a második absztrakciós szinten levő irodalomesztétikát, automatikusan az irodalom összes elméleti kérdéseit, még az általános esztétika által megoldottakat is, átfogó diszciplínává nő. Ahogy ezt a hazai szakirodalom egy részében láttuk. Vagy legalábbis különböző szintű absztrakciókat egyesít, mint ahogy ez Wehrli, Wellek és Warren megközelítésében dokumentálódik. Ha azonban tárgyában az általános esztétikától és az iroda-

²³ Vö. Lukács György: „A modern dráma fejlődésének története”, Kisfaludy Társaság kiadása, 1911; „Die Theorie des Romans”, Berlin 1920.

²⁴ Vö. Lukács György: „A történelmi regény”, Hungária, 1947.

lomtudománytól elhatárolva beiktatjuk rendszerezésünkbe az irodalomesztétikának a második absztrakciós szintet képviselő diszciplínáját, akkor az irodalomelmélet tárgyköre és érvényességi szférája szinte magától körvonalazódik. Az irodalomelmélet az irodalomtudományi gyakorlat teóriáját általánosító diszciplína. Egy statikus-szinkron módon elemző, azaz poétikai és egy dinamikus-diakron, azaz történeti kérdéskörre bomlik. A költőiség-irodalmisság lényegjegyeit, fajait és formáit kutató, szélesebben értelmezett poétika választ keres az irodalmi mű elemzésének teljes, komplex elvi és módszertani problematikájára. Ezért érintkezik a nyelvtudomány és irodalomtudomány határán elhelyezkedő, a mű összes nyelvi tényezőit összegező, az eleven robbanás-változás és elméleti expanzió állapotában levő stilisztikával (amelynek már irodalomtudományi alkotórészei a költői megnyilatkozások, a próza és az élőszóban létrejövő műalkotás nyelvi-formai elemeit összefoglaló, szűken értelmezett poétika, stilisztika és retorika is), és magában foglalja a részletes műfajelméletet és a vers sajátosságait vizsgáló verstant (illetőleg annak részeként a metriát). A történeti kérdéskör összegezi az irodalomtörténetírás és a komparatistika szelekciós és periodizációs elveit, azaz módszertanát, valamint azokat a lehetőségeket, amelyek az irodalmi folyamatot belehelyezik egy a világkép egysége által megteremtett szélesebb kultúrtörténeti, illetőleg a mű utóéletére, közvetítő csatornáira és a befogadóra, az olvasóra is kiterjedő szociológiai összefüggésrendszerbe.

Az így felfogott irodalomelmélet egy ponton, az irodalmi irányzatoknak és stílusoknak az irodalomtörténetírás elvi kérdéseihez tartozó problémájában közvetlenül kapcsolódik — az irodalomesztétika közvetítése nélkül — az általános esztétikához. És a maga területén a szövegek művészi, irodalmivá válása alapján, azaz az irodalmisság jegyeit a tudományos szöveg és a hétköznapi közlés jellegzetességeitől elválasztva, vagy történeti oldalról, vagy az irodalom külső tényezői, az írásbeliség, a szerző, a mű és a közönség felől közelítve, tehát szociológiai szempontokat érvényesítve, maga is ad egy az esztétikától eltérő, szaktudományi-elméleti szempontú irodalommeghatározást.

Az irodalomelmélet tehát némely ponton az irodalomesztétikával és az általános esztétikával érintkezve absztrakcióival elvi összefoglalója az irodalomtörténetírás — beleértve a komparatistikát is — és a szorosabban vett szövegfeltárássra és értelmezésre szorító filológia elemeit magában foglaló irodalomtudománynak. Egyben alapot jelent az irodalmat a közönséghez az irodalomtudomány felszereltségével közvetítő kritika számára is. A nyelvtudomány mellett a művészetekkel foglalkozó szaktudományok, a folklorisztika, a történettudomány, a szociológia és a lélektan kapcsolódnak a legszorosabban az irodalomtudományhoz — az irodalomtörténethez és az elmélethez egyaránt — és azon keresztül közvetetten az irodalomesztétikához is.

AZ IRODALOMESZTÉTIKA MÓDSZERE

Mint az eddigiekből is világossá vált, az irodalomesztétika módszerét a dedukció és az indukció egysége határozza meg. Az általános esztétika és az irodalomtudomány között elhelyezkedve, tárgyát — mint ahogy ezt Lukács művei bizonyították — mindkét irányból megközelítheti. Az általános esztétikából kiindulva módszerében a dedukció dominál, amelyen belül, részmozzanatként, a dokumentációs anyag feldolgozásában és a bizonyításban-ellenőrzésben

jelentkezik az induktív megközelítés. Az irodalomelméletből való kiindulás esetében azonban az arányok megváltoznak. A gondolatmenet tengelyébe az egyedi tények azonos vonásait általánosító indukció kerül.

Az irodalomesztétikában — mint alapvetően nem történeti felépítést követő diszciplínában — általában a kérdések logikai-dialektikus megközelítése dominál. A gondolatmenet a rokonítható jelenségek szélesebb körén belül az összehasonlítás és az eltérő vonások alapján történő különválasztás és körülhatárolás útján jut valamely tényező, egy műnem vagy formáló elem lényegének a meghatározásához. A lényegjegyek logikai úton való feltárása után végzi el a gondolatmenet történeti kontrollját. Amennyiben megvizsgálja a kérdés megközelítésének eddigi történetét, a legjellegzetesebb álláspontokat, és elemzi a vizsgált jelenség a társadalom mozgástörvényeihez viszonyított történeti alakváltozásait. Ezzel természetesen árnyalja és módosíthatja is az eredeti definíciót. Ugyanis a történeti változások a jelenség lényegi határai közötti mozgástér nagyságát fedik fel. Például, ha az irodalomesztétika a drámai kompozíció és a drámai típusalkotás jellegzetességeit vizsgálja, akkor a gondolatmenet az epika és a líra sajátosságaival való összevetés alapján eljut odáig, hogy a bonyodalom konfliktussá növelésére és a konfliktus megoldására épülő drámai szerkezetet az egyszerűbb lírai és a retardáló-extenzív nagyepikai kompozícióval szemben rendkívüli intenzitás, egyenes vonalú fejlődés és a konfliktusra való redukálás, a drámai hőst pedig az általánosságának az epikában ábrázolt alakoknál és a lírai szubjektumnál magasabb szintje jellemzi. A történeti kontroll azonban megmutatja, hogy a feltárt törvényszerűségek érvényességén belül az intenzitásban-koncentrálásban, a drámai konfliktus megoldásában más-más variációt mutatnak az antik és a klasszicizáló, a reneszánsz és a modern polgári dráma különböző kompozíciós törekvései. És a drámai jellem is nagy utat tesz meg a görög tragédiától Shakespearé-ig át a modern polgári drámáig, az erősen általánostól a gazdagabban egyénítettig, az extrémén szubjektívtól a személyiség elvesztéséig.

Mivel az irodalomesztétika az általános esztétika kategóriáinak speciális irodalmi érvényesülését a maga sajátosságában csak a más művészeti ágaktól eltérő vonásaiban ragadhatja meg, módszere lényegéhez tartozik a jelenségeknek a többi ágazattal való összehasonlítás révén történő feltárása. Ez az összehasonlító módszer a művészi anyagnak, az érdekelt érzéki szférának, a műalkotás dimenzióinak, a művészeti ág definíciójának, a kategóriáknak és a legkülönbözőbb formai elemeknek a vizsgálatában egyaránt érvényesül. Az összehasonlítás módszere nem közelíti az irodalomesztétikát — és általában az ágazati esztétikát — az összehasonlító művészettudományhoz. Az összehasonlító művészettudomány ugyanis a művészetekkel foglalkozó szaktudományok elméleti részének — például az irodalomelméletnek — a „komparatiztikája”. A motívumok vándorlását, az esetleges kölcsönhatásokat, a fejlődésbeli azonosságokat, a stíluskategóriák egyetemes érvényét, egy kor világképének a művészetekben való párhuzamos érvényesülését, a virágkorszakok egybeesését vagy eltérő történelmi elhelyezkedését vizsgálja. Míg az ágazati esztétikát a művészeti ágazatok alapvető esztétikai jellegzetességeinek összehasonlítás útján való megközelítése jellemzi.

Összefoglalva tehát: az irodalomesztétika módszerét a diszciplína tárgykörének meghatározásában az általános esztétikából kiinduló dedukció, az egyes kérdések konkrét körülhatárolásában a logikai-dialektikus megközelítés, a megoldásban a tényanyag elemzésén nyugvó induktív és történeti kontroll, a

legáltalánosabb esztétikai sajátosságok vagy éppen az irodalom fogalmának meghatározásában pedig a más művészeti ágazatokkal való összehasonlításon nyugvó feltárás jellemzi.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Az irodalomesztétika — mint általában az ágazati esztétikák — tárgyában, tényleges érdekszférájában és módszerében meglehetősen kidolgozatlan. Létét az esztétika csupán feltételezi, az irodalomtudomány — ha élesen akarunk fogalmazni — szinte megkérdőjelezi. Művelését — ha úgy tetszik, életrehívását — azonban az irodalmi vizsgálódás teljes rendszerének kiépítése sürgetően indokolja.))

Szüksége van az absztrakció e közbülső fokozatára az általános esztétikának, amely kategóriái érvényét csak akkor szilárdíthatja meg, ha azok megvalósulását a művészet ágazataiban egyenként bizonyítja. És igényelni kell az irodalomtudománynak is, amely számára az irodalomesztétika a tudományos absztrakciók egy szinttel magasabbra emelését, az esztétikával való termékeny egybeépülését és ezáltal az értékelés normáinak konkrétabb filozófiai megalapozását, azaz végső soron a meglévő fogalomkészlet kiegészítését ígéri.

Mindez a kifejezetten filozófiai-esztétikai indítású irodalomelemzés gazdagítását sürgeti. A részkérdések vizsgálatához, és főképpen egy esetleges szintézis megalkotásához azonban elengedhetetlen az alapfogalmak tisztázása. Ehhez kívánt adalékokat szolgáltatni ez a tanulmány is.